

Тема 6. Україна в II пол. XVII–XVIII ст.

- 1. Антиукраїнська політика російського царизму. Посилення централізаторсько-шовіністичних тенденцій**
- 2. Ліквідація царизмом гетьманщини і Запорізької Січі. Втрата українським народом останніх залишків автономії**
- 3. Соціально-економічний розвиток українських земель наприкінці XVII–XVIII ст.**
- 4. Антифеодальна боротьба селянства України: гайдамаччина, опришки, коліївщина**
- 5. Приєднання до Росії Причорномор'я, Криму і Правобережної України**

1. Антиукраїнська політика російського царизму. Посилення централізаторсько-шовіністичних тенденцій

Після укладення „Вічного миру” (1686 р.) між Росією і Польщею центр політичного і культурного життя українських земель зосереджується на Лівобережжі, яке українці називали Гетьманщиною, а росіяни – Малоросією.

Якщо на Правобережжі, яке відійшло до Польщі, зразу було знищено залишки автономії українців, то на Лівобережжі ще тривалий час зберігалися певні елементи державності, створеної в ході Української національної революції 1648–1676 рр.: виборність гетьмана та старшини, система місцевого самоврядування, судочинство, козацьке військо тощо. Проте початок XVIII ст. став переломним в житті Гетьманщини – розпочався форсований наступ російського царизму на автономні права України, незважаючи на протидію окремих його гетьманів.

Суть цього наступу полягала в намаганні ліквідувати українську автономію та інкорпорувати ці землі до складу імперії. З огляду на це можна констатувати, що офіційна російська політика в українському питанні у цей час пройшла кілька етапів, у межах яких темпи, форми, методи,

інтенсивність та результативність імперської експансії були різними, але поступальність цього процесу зберігалася постійно.

Дещо слабшим антиукраїнський тиск Росії був за правління імператорів Петра II та Єлизавети Петрівни і особливо жорстоким та руйнівним – за Петра I і Катерини II.

Петро I проводив явно централістсько-шовіністичну політику щодо України, як у плані форсованого наступу на її автономію, так і в економічній сфері (значну частину українських товарів дозволялося вивозити за кордон лише через російські порти, водночас українців зобов'язували купувати певні товари на російських фабриках; російські купці мали великі пільги у торгівлі з Гетьманщиною, а на українські товари накладалось велике мито при торгівлі з Росією) і культурній галузі (у 1720 р. сенатським указом проголошувалось: в Україні „книг ніяких окрім церковних давніх видань, не друкувати”) та інші.

I хоч за гетьманування І. Мазепи (1687–1709), який був близьким другом Петра I, були спроби зміцнити гетьманську владу, проте вони не увінчалися успіхом.

Мазепа Іван Степанович (163-1709) – видатний політичний діяч, гетьман Лівобережної України. Народився в с. Мазепинці на Київщині в українській шляхетській родині. Навчався у Києво-Могилянській академії та єзуїтській колегії у Варшаві (чи Полоцьку). За юнацьких років служив „покойовим“ при дворі польського короля Яна Казимира. За кордоном (Німеччина, Італія, Франція, Нідерланди) вивчав артилерійську справу. 1663 р. повернувся в Україну, щоб допомогти хворому батькові. 1669 р. після сутички з польським магнатом перейшов до гетьмана Петра Дорошенка, у якого служив командиром гетьманської гвардії, генеральним писарем. 1674 р. перейшов на бік лівобережного гетьмана Івана Самойловича, де посів у 1682 р. посаду генерального осавула. У 1687 р. після усунення І. Самойловича від влади і заслання в Сибір став гетьманом і уклав з Росією Коломацькі статті, якими обмежувалась автономія України. Був меценатом, збудував державним

і власним коштом чимало церков і монастирів, приміщення для Києво-Могилянської Академії. Стояв на ґрунті української козацько-гетьманської державності і соборності України – Гетьманщини, Правобережжя, Запоріжжя і, якщо можливо, Слобожанщини й Ханської України. Намагався встановити міцну автократичну гетьманську владу із збереженням традиційної системи козацького устрою. Мазепа спочатку виступав за можливість співіснування України з Росією на засадах Переяславської угоди. У перший період Північної війни (1700-1721 рр.) він підтримував Росію, завдяки цьому опанував у 1704 р. правобережною Україною. Але довідавшись про плани Петра I скасувати козацький устрій української держави і її автономію, Мазепа розпочав таємні переговори спочатку з польським королем Станіславом Лещинським, а згодом із шведським королем Карлом XII. У 1708 р. була підписана угода про прилучення України до антимосковської коаліції. Проте після поразки шведсько-українських військ у Полтавській битві (7 червня 1709 р.), Карл XII та Іван Мазепа змушені були тікати від переслідування російських військ у Молдавію, яка була у складі Османської імперії, де незабаром І. Мазепа помер і був похований у Святогорському монастирі м. Галаца (нині Румунія).

Протягом майже 22-річного гетьманування Іван Мазепа в основному проводив традиційну для гетьманів Лівобережної України проросійську політику. Як стверджує доктор історичних наук Олександр Бойко, з самого початку царювання Петра I (1689 р.) „І. Мазепа, добившись аудієнції в царя, щедрими дарами (тільки шабля, подарована Петру I, коштувала тис. крб.), демонстрацією покори (стояв навколішки перед царем, доки його силою не підвели), охаянням його попередніх патронів („лютий ворог князь Голіцин,, – він, до речі, допоміг І. Мазепі захопити гетьманську владу), гетьман досягає своєї мети і завойовує прихильність російського царя. Пізніше Петро I скаже в розмові з Мазепою: „Коли б у мене всі слуги були схожі на тебе, я був би найщасливішою людиною на землі“.

Гетьманська булава та підтримка царя відкрили шлях І. Мазепі для швидкого збагачення. Заволодівши майже 20 тис. маєтків, він стає одним із найбагатших феодалів Європи. На той час становище переважної більшості українців за гетьманування І. Мазепи значно погіршилося і не лише завдяки централізаторсько-шовіністичній політиці Петра І, волею якого тисячі українських козаків гинули у виснажливих воєнних походах, у північних болотах на будівництві фортець і нової російської столиці – Санкт-Петербурга, несли важкий тягар утримання усе зростаючої кількості царських військ на території України, але й із-за проросійської, холуйської політики українського гетьмана, який ще й сам, як найбагатший землевласник, сприяв своїми універсалами прикріпленню селян до панської землі, надав право українській шляхті закріпачувати своїх селян. Така політика І. Мазепи породжувала соціальне напруження, негативно впливала на його імідж. Народ називав І. Мазепу „вітчимом“ України. А російські урядники заявляли, підкреслює канадський професор Орест Субтельний, що „ніколи ще не було гетьмана кориснішого і вигіднішого для царя, як Іван Степанович Мазепа“.

Промосковська і простаршинська політика українського гетьмана викликала не лише незадоволення простолюття та запорожців, але й призвела до повстання під проводом Петра Іваненка (Петрика), який закликав трудовий люд повстати проти старшини, яка „смокче народну кров“ і „визволити Україні з-під влади Москви“, а згодом і до повстання на чолі з полковником Семеном Палієм. Скориставшись тим, що в цей час у Польщу вторгається найбільший ворог Петра І – шведи, Мазепа переконує царя дозволити йому окупувати Правобережжя, де діяли повстанці Палія. Щоб гарантувати себе від загрози з боку авторитетного в народі С. Палія, І. Мазепа за згодою Петра І наказує заарештувати того й заслати до Сибіру.

Поступово Петро І втягує Україну в Північну війну, в ході якої дедалі більше утискалися інтереси України. Тисячі українців гинули у походах, на будівництві фортець та нової столиці – Санкт-Петербурга.

У 1708 р. перед Україною виникла загроза нападу Польщі та Швеції. На прохання Мазепи про допомогу Петро I відповів відмовою. Ставало ясно, що подальша централізація управління в Росії та існування Гетьманщини були несумісні. Окрім цього, участь козаків у Північній війні виявила, що їхня боєздатність менша, ніж регулярного російського війська. Коли поповзли чутки про намір Петра I реорганізувати козацтво, а гетьмана замінити російським ставлеником, то захвилювались і старшина, і Мазепа.

Отут Мазепа робить свій історичний вибір і починає переговори зі Швецією. Він обіцяє Карлові XII зимові квартири в Україні для шведської армії, запаси їжі, фуражу та військову допомогу в обмін на звільнення України з-під впливу Москви. В кінці жовтня 1708 р. Мазепа виступає з Батурина назустріч шведам. Пізніше між Україною і Швецією було укладено угоду, згідно з якою остання виступала гарантом козацьких вольностей і недоторканності українських кордонів. Заклики Мазепи підняти повстання проти російського царя не знайшли підтримки серед селян і козаків, які уже не довіряли гетьману і боялися знову потрапити у нове іноземне ярмо, і продовжували допомагати царському уряду в боротьбі проти шведських загарбників. Тому замість обіцяних 50 тис. війська, Мазепа зміг привести з собою до Карла XII лише кілька тисяч козаків. У відповідь на це Петро I здійснює рішучі заходи. Збирається Глухівська рада, де обирається новий гетьман – І. Скоропадський. Було зруйновано козацьку столицю Батурин, а її мешканці повністю винищені. За те, що на бік Мазепи пристали запорожці на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком, Петро I у 1709 р. ліквідував Запорізьку Січ.

Вирішальний бій між супротивниками стався 27 червня 1709 р. під Полтавою. Війська Карла XII і Мазепи були розбиті, і вони з рештками розгромленої армії втекли в межі володінь турецького султана. Тут у передмісті Бендер 22 вересня 1709 р. І. Мазепа помер.

Спілка зі Швецією і поразка у війні з Росією безумовно відіграли фатальну роль в історії України. Головними причинами провалу політики

Мазепи можна вважати передусім вузькість соціальної бази, на яку він спирався, і переоцінка сил Швеції. Це й зумовило неможливість збереження оптимального варіанту української автономії у найскладніших внутрішньо- і зовнішньополітичних умовах.

За часів правління І. Скоропадського посилюється контроль Москви над Україною. До гетьмана був приставлений резидент – стольник А. Ізмайлов. У 1715 р. Петро І ліквідував виборність старшини і полковників. У 1721 р. Росія проголошена імперією. Після закінчення Північної війни Петро І вживає додаткових заходів з ліквідації автономії України. В 1722 р. створюється Малоросійська колегія (1722–1727 рр.) на чолі з бригадиром С. Вельяміновим. Вона складалася з шести російських офіцерів і прокурора та поділяла владу з гетьманом. По смерті І. Скоропадського вводиться заборона на вибори гетьмана. Українські питання з Колегії іноземних справ переходять до російського Сенату. Наказний гетьман П. Полуботок очолив боротьбу за збереження залишків автономії Гетьманщини і домігся від Сенату певного обмеження функцій Малоросійської колегії. Але в середині 1723 р. він був заарештований і ув'язнений в Петропавлівській фортеці, де й скінчив своє життя.

Смерть Петра І у 1725 р. та загроза війни з Туреччиною змінили політичну ситуацію в Росії. Під тиском О. Меншикова, який володів значними маєтками в Україні, в 1727 р. Петро II ліквідував Малоросійську колегію і дозволив вибори гетьмана. Ним було обрано Д. Апостола. Але незабаром з'являються так звані „Рішительні пункти”, які визначали статус України у складі Росії. Причому вперше цей документ виник у формі не угоди, а царського указу. Гетьман не мав права дипломатичних стосунків, старшина і полковники затверджувались імператором, усі митні прибутки України мали надходити у державну скарбницю. Тобто мова йшла лише про формальне відновлення автономії, хоч це і затримало цілковиту інтеграцію Гетьманщини у структуру Російської імперії. Після смерті Д. Апостола у 1734 р. імператорка Анна Іоанівна (1730— 1740 рр.) не дозволила обрати

нового гетьмана і всю владу в Україні передала князеві Шаховському й так званому Правлінню гетьманського уряду.

У середині XVIII ст. козацька старшина почала клопотатися про відновлення гетьманства. За рішенням Єлизавети Петрівни Правління гетьманського уряду було розпущено і 22 лютого 1750 року гетьманом обрано Кирила Розумовського – молодшого брата фаворита імператорки.

Розумовський Кирило Григорович (1728-1803 рр.) – останній гетьман України (1750-1764 рр.). Народився на хуторі Лемеші (тепер село Чернігівської області) у сім'ї козака Григорія Розума. Отримав домашню початкову освіту. Згодом навчався в Європі: у математика Еймера в Берліні, в університетах Геттінгена, Кенігсберга, Страсбурга. У 18-річному віці призначений президентом Імператорської Академії наук (1746 р.) і перебував на цій посаді майже 20 років. У 1750 р. на козацькій раді у Глухові К. Розумовського обрано гетьманом України. Влітку 1751 р. Розумовський переїхав з Петербурга в Україну. Столицю Гетьманщини він знову переносить із Глухова до зруйнованого Меншиковим у 1708 р. Батурина, де збудував собі розкішний палац. Багато уваги приділяв боротьбі за відродження автономних прав Гетьманщини. У 1762 р. брав участь у дворцовому перевороті на користь Катерини II, проте через два роки саме вона застала К. Розумовського зріктися гетьманства. Після ліквідації гетьманства Розумовський деякий час був членом Державної ради (1768-1771 рр.), а згодом відійшов від державних справ. Останній 9 років життя провів у Батурині, де і помер у 1803 р. Похований там само.

Хоч К. Розумовський більше часу проводив у російській столиці, ніж в Україні, проте йому вдалося розширити автономію України, повернувши її справи з Сенату до іноземної колегії. Київ і Запоріжжя знову підпорядковувалися гетьманові. Відновив Розумовський і склад генеральної старшини і суду.

Для вдосконалення діючої системи судочинства Розумовський провів у 1760-1763 рр. судову реформу, внаслідок якої було створено шляхетські суди

– земський (для вирішення цивільних справ і підкоморський (для земельних справ). Провів також реформування козацького війська: вдосконалено артилерію, введено однакове озброєння та уніформу. Гетьман запровадив обов’язкове навчання козацьких дітей, вживав заходів до відкриття в Батурині університету.

Намагаючись забезпечити собі підтримку козацької старшини – найвпливовішої частини українського суспільства, К. Розумовський йде їй назустріч і забороняє переходи селян без письмової згоди пана, починає скликати з’їзди старшини – Генеральні Збори, які мали тенденцію до перетворення на шляхетський парламент на зразок польського сейму.

Проте така політика гетьмана йшла врозріз з антиукраїнською політикою царизму і вона не могла довго продовжуватися. Після закінчення правління Єлизавети Петрівни (1761 р.) К. Розумовський втрачає і „режим особливого сприяння“, централізаторський тиск на Україну посилюється. Ще у 1754 р. була ліквідована одна з важливих ознак автономії – державна митниця на кордоні між Гетьманщиною та Росією. А в 1761 р. Київ переходить під пряме імперське правління.

Отже, тотальний наступ російського царату на українські землі у XVIII ст. характеризувався прогресуючим обмеженням українських прав та вольностей; посиленням тенденцій централізації, уніфікації, русифікації; цілеспрямованим розколом українського суспільства (заохоченням чвар між старшиною та гетьманом, підбурюванням селян проти старшини); хижацькою експлуатацією людських та матеріальних ресурсів, українських земель.

5.2. Ліквідація царизмом гетьманщини і Запорізької Січі. Втрата українським народом останніх залишків автономії

З приходом до влади в Росії Катерини II (1762–1796) було завершено справу, розпочату в Україні Петром I по остаточній ліквідації української автономії.

Нова імператорка Катерина II, прагнучи уніфікації та централізації державного управління, у 1764 р. після звернення К. Розумовського з проханням запровадження спадкового гетьманства в Україні та розширення його прав викликала його в Петербург і примусила подати рапорт про відставку. 10 листопада 1764 р. імператриця видала указ про ліквідацію інституту гетьманства в Україні. Уся повнота влади зосередилась у руках президента Другої Малоросійської колегії (1764–1786 рр.) генерал-губернатора П. Румянцева. Колегія складалася з чотирьох російських представників, чотирьох українських старшин, прокурора, двох секретарів (росіянина і українця). Було взято жорсткий курс на централізацію та русифікацію. Суть цього курсу у тезі імператриці: „Коли в Малоросії зникнуть гетьмани, треба зробити все, щоб стерти з пам'яті їх та їхню добу „. І цей наказ послідовно й наполегливо втілювалися в життя наступними російськими правителями старої і нової доби понад 200 років.

Після ліквідації гетьманства осередком формування політичної свідомості українського населення, реальною перешкодою колоніальній політиці Російської імперії на Україні залишилась Запорізька Січ. Але поки йшла боротьба з Туреччиною за Причорномор'я і Крим, в якій активну участь брали запорізькі козаки, російський царизм змушений був терпіти „запорозьку вольницю“. Після укладення Кючук-Кайнаджийського миру Запорізька Січ втратила значення військового форпосту проти турецької і татарської агресії. Тому Катерина II в 1775 р. дала таємний наказ генералу П. Текслі ліквідувати її. 4-5 червня 1775 р. російські війська під командуванням Текслі оточили і зруйнували Січ.

П. Калнишевський – останній кошовий отаман – капітулював і згодом був засланий царським урядом на Соловки. Калнишевський Петро Іванович (1690-180 рр.) – останній кошовий отаман запорізької Січі (1762, 174-1765 рр.), талановитий полководець і дипломат. Походив із козацько-старшинського роду Лубенського полку. Займав різноманітні посади у козацькому війську: 1752 – похідний полковник, 1754 – військовий осавул, 1762 – кошовий отаман, 1763 – військовий суддя, 1764-1765 – кошовий отаман на Запоріжжі. Неодноразово їздив у Петербург відстоювати військові та адміністративно-територіальні права запорізького козацтва від зазіхань царських чиновників, дбав про розвиток хліборобства і торгівлі на Запоріжжі.

Після зруйнування царськими військами Нової Січі у 1775 р. і заслання до Соловецького монастиря (нині Архангельська обл. Росії) понад 5 років провів у жахливих умовах одиночної камери (у кам'яному мішку).

У квітні 1801 р. указом Олександра I був звільнений з монастирської в'язниці, але залишився у монастирі. Помер у віці майже 113 років. Похований на головному подвір'ї Соловецького монастиря.

Значна частина козаків переселилась у межі турецьких володінь і утворила Задунайську Січ.

У 1776 р. Катерина II ліквідувала слобідське козацтво – більшість заможних козаків наказним порядком перевела в гусари, а частину – у селянський стан. Старшина отримала офіцерські звання і статус дворянства. На території слобідських полків було створено Слобідсько-Українську губернію з центром у Харкові.

У 1781 р. був ліквідований полково-сотенний устрій, а Лівобережжя поділене на три намісництва – Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське (потім – Малоросійське генерал-губернаторство).

У 1783 р. українську національну армію у складі 10 полків було перетворено на регулярні полки за взірцем російської армії. Того ж року кріпосне право було поширене на українське селянство. У 1785 р. виходить

„Жалувана грамота дворянству”, за якою українська шляхта отримує дворянські права та привілеї.

У другій половині XVIII ст. в Україні утверджується суспільно-політичний устрій, характерний для всієї Російської імперії. Всі органи Української держави були остаточно знищені.

5.3. Соціально-економічний розвиток українських земель наприкінці XVII–XVIII ст.

Згідно з умовами Бахчисарайського договору (1681) територія між Дністром і Бугом 20 років мусила залишатися нейтральною і незаселеною.

Проте, зважаючи на родючість ґрунтів, сприятливі кліматичні умови, спочатку Туреччина, а згодом Польща порушують Бахчисарайську угоду і розпочинають процес активного заселення пустуючих земель Правобережжя. Новий колонізаційний рух стає особливо масовим після того, як Ян Собеський видав 1684 р. універсал, що дозволяв козацькі поселення на південь від Росії, у яких селяни звільнялися від усяких повинностей залежно від договору на 15–30 років. Такі пільгові умови життя та господарювання викликали масовий селянський переселенський рух з Галичини, Волині, Полісся, де вже було встановлено кріпацтво. Ця народна колонізація сприяла господарському відродженню краю, пожвавленню його економічного розвитку.

І хоч розвиток аграрного сектора визначали рутинний стан техніки та екстенсивні методи господарювання, проте виникають прогресивні тенденції та процеси:

- збільшується асортимент сільськогосподарських культур: почали садити картоплю, культивувати кукурудзу, розширювати площі під тютюн та закладати сади, появляються нові сорти фруктових дерев;
- зростає роль зернового господарства і тваринництва та їх товарність;

– йде поглиблення спеціалізації регіонів України (Лівобережжя та Слобожанщина спеціалізувалися на вирощуванні жита, Волинь – пшениці, Полісся – льону й конопель, землі між Дністром і Прутом – тютюну тощо).

Відбувалися суттєві зрушення не тільки в аграрному секторі, а й у промисловості, торгівлі та фінансах. Розширюються ремісничі спеціальності, поглиблюється їх спеціалізація. Усе це призводить до зростання міст – центрів ремесла та торгівлі. Зокрема, якщо у XVII ст. в Лівобережній Україні налічувалося понад 100 міст та містечок, то вже в середині XVIII ст. – 200.

Провідними промислами в українських землях цієї доби було млинарство, винокуріння, селітроваріння, чумацтво. З часом на базі дрібних селянських промислів та міського ремесла під впливом кількісних та якісних змін поступово формуються мануфактури.

Реформи Петра I пришвидшили процес становлення мануфактурного виробництва на Лівобережжі та Слобожанщині. Ще в 20-х роках XVIII ст. тут розпочалося будівництво великих централізованих мануфактур, кількість яких у другій половині XVIII ст. сягнула 40.

Найбільшими з них були Путивльська (Глушківська), Ряшківська (Прилуцький повіт) та Салтівська (Слобожанщина та інші).

Характерною рисою розвитку сільського господарства та промисловості наприкінці XVII–XVIII ст. було втягування цих галузей у сферу товарно-грошових відносин. Основними місцями, де відбувалися товарно-грошові операції, були ярмарки, базари та торги.

Так, наприкінці XVII ст. на Лівобережжі збиралося 390 ярмарків, у Слобожанщині – 271. Як правило, ярмарки збиралися кілька разів на рік і приурочувалися до релігійних свят. Найбільшими і найбагатшими за асортиментом були ярмарки у Києві, Ромнах, Ніжині, Стародобі, Харкові, Сумах, Львові.

Невпинно зростає кількість базарів. На території Лівобережжя їх діяло понад 8 тис., а на Слобожанщині – майже 2 тис. На базарах, які збиралися раз

або двічі на тиждень, місцеве населення продавало лишки продукції своїх господарств, торгувало вроздріб.

Розвитку товарного виробництва сприяла і зовнішня торгівля з такими державами, як Туреччина, Прусія, Італія, Молдавія, Персія, Індія та ін. У другій половині XVIII ст. активізується соціально-економічний розвиток Причорномор'я.

Колонізація причорноморських земель почалася ще до ліквідації Запорізької Січі та приєднання Криму. Першими переселенцями сюди були селяни-втікачі з Гетьманщини і Правобережжя, чисельність яких у 1775 р. досягла 100 тис. Крім того, царський уряд залучив до колонізації іноземців. У 1752 р., незважаючи на протести запорожців, частину козацьких земель було віддано кільком тисячам православних сербів, які організували дві колонії – Нову Сербію і Слов'яносербію. Слідом за ними з'явилися німецькі переселенці.

У 1780-ті роки почалося велике захоплення Півдня. Дворяни отримували по 1,5 тис. десятин землі за умови заселення кожного наділу 25 селянськими господарствами. Аби стимулювати селян, дворяни пішли на поступки: панщина становила два дні замість чотирьох-п'яти на тиждень. З 1786 р. основну частину переселених селян складали українці з Правобережжя. На нових землях оселялися російські старовіри, німці, молдавани. Ця територія отримала назву Новоросія.

Ще швидше, ніж колонізація земель, зростали міста. У 1776 р. було засновано Катеринослав, у 1778 – Херсон – перший порт на Чорному морі, у 1783 – Севастополь. У 1784 р. на землях Кримського ханства було створено Таврійську область. У 1788 р. постав Миколаїв, де почали будувати кораблі Чорноморського флоту, у 1794 р. на місці колишньої фортеці Хаджибей – Одеса, яка стала центром усієї південноросійської торгівлі.

Отже, наприкінці XVII–XVIII ст. характерними рисами соціально-економічного розвитку українських земель були зростання крупного

феодалного землеволодіння; обезземелення селянства і його закріпачення; розбудова міст, поступальний розвиток селянських промислів і міського ремесла, на базі яких виникають мануфактури, збільшення товарності виробництва; формування національного ринку. Особливість цих процесів полягала в тому, що вони відбувалися в умовах бездержавності на Правобережжі та прогресуючого згортання автономії на Лівобережжі. Включення українських земель до складу іноземних держав, підпорядкування української економіки їхньому впливові та владі суттєво гальмували та деформували соціально-економічний розвиток.

5.4. Антифеодальна боротьба селянства України: гайдамащина, опришки, коліївщина

Посилення феодалного і національно-релігійного гніту викликало в Україні хвилю повстань. На початку XVIII ст. виникла нова форма антифеодальної боротьби – гайдамацький рух. Серед гайдамаків були козацька голота, селяни, міщани, православне духовенство. Загони гайдамаків діяли на всій території Правобережжя і користувалися широкою підтримкою населення. Повсталі боролися за захист прав православної віри, відновлення козацьких вольностей, звільнення від шляхетсько-магнатської залежності.

Переважно гайдамаки діяли невеликими загонами, застосовуючи тактику партизанської боротьби, стрімкі рейди і несподівані напади на панські служби чи євреїв-орендарів. Перше велике гайдамацьке повстання спалахнуло у 1734 р. Повстання охопило Київщину, Поділля і Волинь. очолив повстання сотник надвірних козаків Верлен, якого гайдамаки проголосили козацьким полковником. Одночасно діяли гайдамацькі загони М. Гриви, Г. Голого, Г. Медведя та ін. Лише у 1738 р. польські і російські війська придушили це повстання.

Подібні повстанські загони діяли і назахідноукраїнських землях. Вони називалися опришками. Найвідомішим ватажком опришків був Олекса Довбуш. Разом із братом Іваном у 1738–1743 рр. він активно боровся зі шляхтою біля Коломиї. Пізніше Іван перейшов на територію Західного Прикарпаття, а Олекса розгорнув боротьбу в Північній Буковині та Закарпатті. Опришківський рух тривав довго завдяки вмілій організації, тісним зв'язкам із селянами, вдалій партизанській тактиці. У гірських умовах загін Довбуша був невловимий, хоча проти нього воювало 2,5-тисячне королівське військо. 1744–1745 роки стали періодом найбільш активної діяльності народних месників. Рух опришків значно сприяв зростанню антифеодального спротиву селянства. Але і шляхта не дрімала: за голову Довбуша було обіцяно значну винагороду. 23 серпня 1745 р. його було підступно поранено і 24 серпня він помер. Справу Довбуша продовжили його побратими – В. Орфенюк, В. Баюрак, І. Бойчук.

Опришківський рух був тісно пов'язаний з гайдамацьким, найвищим злетом якого стала так звана Коліївщина.

У 1768 р. польський сейм під тиском Росії схвалює рішення про формальне зрівняння у правах православної та католицької церков. Цим Катерина II розраховувала послабити Польщу, спровокувавши конфлікт між королем і шляхтою та виставивши себе захисницею православ'я. У відповідь шляхтичі скликають Барську конфедерацію під гаслом захисту католицизму і шляхетських прав. Починаються репресії проти українців. На прохання польського уряду Росія починає військові дії проти конфедератів, що послужило сигналом до повстання, яке очолив Максим Залізняк. Він збирає повсталих, осердям яких були запорожці, у Холодному Яру. За декілька тижнів повстання охопило Київщину, Брацлавщину, Поділля, Галичину. Гайдамаки звільняли селян від влади польських панів, скасовували панщину та інші форми визиску, створювали органи селянсько-козацького самоврядування. На початку червня 1768 р. повсталі оточили Умань – один із центрів польського панування на Правобережжі. На їхній бік перейшов

уманський сотник І. Гонта з козаками, і місто капітулювало. Рада повсталих обрала Залізняка гетьманом і князем смілянським, а Гонту – полковником і князем уманським. Тоді військо гайдамаків налічувало 16 сотень.

Наляканий розмахом Коліївщини, побоюючись поширення повстання на Лівобережжя й Запоріжжя, царський уряд наказав російським військам з'єднатися мовби для підтримки гайдамаків, а насправді надати допомогу польській армії у ліквідації повстання. В липні 1768 р. табір гайдамаків під Уманню було оточено, і ті здались. Залишки їхніх загонів були розбиті.

Віра у «доброго царя», відсутність політичного досвіду і культури, складнощі геополітичної ситуації зумовили поразку Коліївщини.

Після цього російське самодержавство відкрито взяло бік польської шляхти. Ліквідація Запорізької Січі позбавила селян останнього прихистку волі.

У 1789–1793 рр. проходило повстання у с. Турбаї, яке раніше входило до складу Миргородського полку. На початку XVIII ст. його мешканці були вільними козаками, а потім їх силоміць перетворили на феодальне залежних селян. Отож турбаївці домагалися відновлення своїх прав. У 1788 р. Сенат визнав козацькі права і привілеї лише за 76 селянами із 2 тис. Це викликало велике обурення. В січні 1789 р. селяни відмовилися виконувати панщину і платити податки на користь поміщиків. Було створено селянсько-козацьке самоврядування – Громадська збірня. В липні 1789 р. повстанці вбили поміщиків Базилевських і змусили службовців земського суду визнати їх усіх козаками. Повстання тривало аж чотири роки, оскільки царському урядові, заклопотаному російсько-турецькою війною і боротьбою з французькою революцією, було якось не до нього. Лише у 1793 р. до Турбаїв увійшли війська. Активних учасників повстання судили і заслали на каторгу. Турбаї перейменували на с. Скорботне, а його мешканців переселили у південні райони України.

Проте, антифеодальний рух другої половини XVIII ст. справив величезний вплив на суспільні процеси в Україні, на формування передової

думки в колах української інтелігенції, підготував ґрунт для подальших визвольних змагань.

5.5. Приєднання до Росії Причорномор'я, Криму і Правобережної України

Вихід Росії до Чорного моря був метою її зовнішньої політики протягом усього XVIII ст. Туреччина в свою чергу прагнула зміцнити свій вплив у Причорномор'ї. У 1768 р. під тиском Франції, скориставшись участю Росії у придушенні Коліївщини, вона оголошує їй війну. Військові дії велися на суходолі та на морі.

Російська армія у 1769 р. захопила фортеці Хотин і Ясси, у 1770 р. російський полководець П. Румянцев двічі розгромив турків під Ларгою і Кагулом, російський флот знищив турецький у Чесменській битві (1770 р.), війська під командуванням О. Суворова розбили турецьку армію під с. Козлуджі (1771 р.).

Україна стала центром зосередження і розгортання російських військ, тут розміщувалися тиллові служби діючої армії, склади провіанту, фуражу, зброї та боєприпасів, звідси постачався транспорт.

Українські козаки брали активну участь і в боях проти Османської імперії.

З лівобережного козацтва був сформований корпус у 12 тис. вояків, а з числа жителів Правобережної України – добровольчий козацький корпус. До діючої армії входили також запорожці. В 1769 р. козаки завдали поразки турецькому загонові біля р. Вовча, брали участь у битвах при Кінбурні, Хаджибеї, штурмували Перекоп, захопили Кафу. Десятки тисяч українців залучалися для будівництва фортець, мостів, переправ тощо.

Російсько-турецька війна 1768–1774 рр. завершилася підписанням К'ючук-Кайнарджийської мирної угоди. До Росії відійшли Кабарда, частина Керченського півострова, Азов із прилеглими землями, територія між

Дніпром і Південним Бугом. Росія дістала право вільного торговельного судноплавства Чорним морем, Кримське ханство здобуло незалежність від султанської Туреччини, яка повинна була ще сплатити Росії контрибуцію в розмірі 4,5 млн. карбованців.

Проте Туреччина не змирилася з таким станом справ і розгорнула активну діяльність у Криму та серед народів Кавказу. У відповідь Катерина II 1783 року підписала рескрипт про включення Криму до складу Російської імперії. Туреччина спочатку визнала це, але одразу ж розпочала підготовку до нової війни з Росією.

Під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. російські війська взяли Очаків (1788 р.), під командуванням О. Суворова розбили турків під Фокшанами і на р. Римнік (1789 р.), взяли фортецю Ізмаїл (1790 р.). Наступного року було підписано Яську мирну угоду, згідно з якою до Росії відійшла територія між Південним Бугом і Дністром, включаючи Очаків. Туреччина остаточно визнала приєднання Криму до Росії, а також кордон по р. Кубань у Передкавказзі.

Приєднання Криму до Росії мало виключне значення як з огляду стратегічного – усунення постійної загрози татарсько-турецьких наскоків, так і з економічного – опанування покладів корисних копалин сприяло розвитку промисловості. Окрім цього, значний поштовх дістала торгівля з країнами Близького Сходу і Малої Азії. Крім Причорномор'я, Росія розширює свою територію і на Заході.

У другій половині XVIII ст. Польська держава переживала глибоку політичну та економічну кризу, пов'язану з наростаючою феодальною анархією в державному управлінні, феодальними міжусобними війнами, які спустошували країну.

Усе це створювало сприятливі умови для втручання сусідніх держав – Австрії, Пруссії, Росії. У 1772 р. відбувається перший поділ Польщі. Росія хотіла забезпечитися підтримкою Австрії у війні з Туреччиною і поступилася Галичиною. Сама ж вона отримала Полоцьке, Вітебське, Мстиславське і

частину Мінського воєводства. В 1774 р. Австрія відібрала у Молдавського князівства Буковину. В 1793 р. Польщу ділять вдруге. До Росії відійшла Правобережна Україна – Київщина, Брацлавщина, Волинь, Поділля, Мінське воєводство. Пруссія отримала м. Гданськ і території по річках Варта і Вісла. За третім поділом (1795 р.) до Росії відійшли Західна Волинь, східна частина Холмщини, частина Білорусі, Литви. Південна Польща з Любліном і Краковом відійшла до Австрії. Пруссія здобула Центральну Польщу з Варшавою.

Таким чином, з приєднанням до Росії Причорномор'я, Криму і Правобережної України, а до Австро-Угорщини – Галичини і Буковини етнічні українські землі опинилися у складі двох держав – Російської та Австрійської імперій.

Історичні джерела

З літопису Григорія Грабянки

Гетьманство Мазепи в Малій Росії (1688–1693 рр.)

Після того як Самойловича взяли під арешт, 25 червня на гетьманування настановили Івана Мазепу. Мазепа, взявши владу, невдовзі послав за Дніпро за гетьманичем Григорієм, який в цей час перебував там і успішно воював татар. Без всякого спротиву взяли його, потім відвезли у Сивськ і там відрубали на пласі голову. А його брата Якова, генерала смоленського, що був зятем Швайковського, заслали в Сибір. Все це було справою рук підступного Мазепи.

Року 1688. Росіяни та козаки збудували місто Самару. Того ж року цісар розбив турецьке місто і взяв сербську столицю Белград, взяв Соленик та інші міста. А козаки спалили увесь Очаківський посад і забрали людей.

Року 1689. Рано навесні Василь Васильович Голицин та гетьман Мазепа і бояри Шейн, Долгорукий, Змійов, Шереметов та Шепельов уже

вдруге ходили з російським військом у Крим. Вирушили так рано, що уже в квітні місяці добралися всіма основними силами і обозом до Самари і, відпочивши там таки добре та привівши в порядок обоз, з божою допомогою до святої трійці підійшли під Перекоп. В час походу татари не раз нападали на табір, проте кожного разу великоруське та малоруське військо давали їм відсіч і відбивало. Одного разу навальним нальотом вони таки пробилися в табір, Сумському та Охтирському полкам заподіяли відчутної шкоди в людях та возах, проте сердюки гетьмана, що саме нагодилися на цей час, боєм вигнали татар з обозу. Потім татари побачили, що таку велику силу їм не сила утримати, повтікали у Крим і почали хитрувати. Коли наші війська зі своїми окопами почали під Перекоп підступати, тоді татари запросили миру, пообіцяли великому боярину викуп і обдурили його. Вони насипали в бурдюк замість червінців ремінців, а зверху прикрили їх справжніми грішми і дали Голицину. Тоді військо, що добралося до Криму з такими труднощами і з охотою добуло славу та здобич, змушене було неохоче відступати, на чім світ лаючи гетьмана. Гетьман змушений був виїхати до війська і вимовляти свою невинність та лагідними словами уговорити воїнів. Опісля Мазепу та полковників покликали в Москву, там царі Іван та Петро Олексійовичі щедро обдарували їх і тримали гостями від дня святого пророка Іллі до покрови святої богородиці. А в цей час там за зраду скарали бояр, а Голицина заслали в Сибір.

Року 1690. Козацьке військо ходило під Очаків, де попалило посади та чимало лиха накоїло татарам. Відтоді у нове місто Самару почали ходити на сторожу полками поперемінне. Кожен полк сторожував чверть року.

Року 1692. Орди Кримські та Білгородські взимку взяли в полон людей навкіл Домонтова та, прочувши, що козацьке військо на чолі з гетьманом стоїть напоготові, повернули назад. За ними аж за Дніпро погнався осаул Гамалія з немалим кінним загоном та так і не догнав. Однак градське військо та компанея пішли під Очаків, спалили посад, взяли ясир і повернули назад.

Того ж року Мазепин канцелярист Петрик утік на Запоріжжя, а звідти в Крим. Навесні взяв підняв орду і запорожців, прийшов на Полтавщину, почав її спустошити та міста скоряти під свою руку. Та варто було Мазепі зібрати малоруські полки і виступити проти орди та Петрика, як вони відразу ж покинули Малоросію і втекли в Крим.

Року 1693. Взимку ханський син та Петрик з ордами прийшли під Полтаву. Проте, заставши там гетьмана Мазепу і військо наготові, побоялися і, небагато лиха окіл

Полтави накоївши, безуспішно повернулися в свої краї.

Угода та Конституція Пилипа Орлика (1710 р.)

...Щоб на Україні була утверджена вічно єдина віра православна східного сповідання під послушенством святійшого апостольського трону константинопольського.

...Вітчизна наша щоб у потверджених пактами Річі Посполитої і Московської держави кордонах, які відійшли по ріку Случ за гетьманства славної пам'яті Богдана Хмельницького, була відступлена, вічно віддана й пактами укріплена від Річі Посполитої в гетьманську область, щоб не були насильно змінені й порушені її кордони.

...Має ясновельможний гетьман із найяскравішим ханом кримським дбати через послів про відновлення давнього з Кримською державою братерства, військової колегатії та потвердження постійної приязні, на яку оглядаючись довколишні держави не наважувалися б бажати уярмлення собі України і її будь-чому присилування.

...При трактуванні найяснішого його милості короля шведського з Московською державою про мир об тім дбати, щоб Дніпро від городків та фортець московських, так і ґрунти військові було очищено від московської посесії і до первісної області Війська Запорозького повернено.

...Коли деякі Війська Запорозького гетьмани, привласнивши собі неслухно й безправно самодержавну владу, узаконили самовладне таке право: „Так хочу, так повеліваю!” – то через те самодержавство, невластиве гетьманському урядуванню, вирости численні в запорозькому війську незлагоди, розорення прав та вольностей, посполите утяження, легке насильне і купне розкладення урядів військових: генеральної старшини, полковників та значного товариства. Отож ми, генеральна старшина, кошовий отаман і все Військо Запорозьке домовилися і постановили з ясновельможним гетьманом таке право, яке має бути збережено постійно в Запорозькому Війську: щоб у Вітчизні нашій першими радниками була генеральна старшина... За ними за звичайним порядком слідують городові полковники, нехай вони будуть пошановані як публічні радники. Крім того, з кожного полку до загальної Ради мають бути обрані за гетьманською угодою генеральні радники – по одній значній старовинній, добророзумній та заслуженій особі. І з тими всіма генеральними особами, полковниками й генеральними радниками мають радитися ясновельможний гетьман та його наступники про цілісність Вітчизни, її загальне добро і всілякі публічні справи, нічого без їхнього дозволу й поради не зачинаючи приватною своєю владою, не встановлюючи і до завершення не приводячи.

...У гетьманській резиденції тричі на рік має обиратися генеральна Рада: на Різдво, Великдень і Покрову. На ній, окрім названих вище представників, мають бути послы Запорозького Низового війська, тобто Січі. Між Радами Україною правитиме гетьман з генеральною старшиною. Листи з інших держав гетьман повинен зачитувати старшині, так само й відповіді.

...А коли б щось було б помічено з ясновельможного гетьмана супротивного, негачійного, шкідливого правам та вольностям військовим, тоді ж таки генеральна старшина, полковники й генеральні радники матимуть силу вільними голосами чи то приватне, чи публічно на Раді його вельможності виказати і з'явити про порушення прав та вольностей вітчизняних без найменшого ушкодження високого рейментарського гонору.

На такі викази не має ясновельможний гетьман вражатися і чинити помсти, а дбатиме такі недолади справити.

Указ Петра 1 про утворення Малоросійської колегії (16 травня 1722 р.)

Цього 1722 р., квітня 27 дня всепресвітліший, державніший Петро Великий, імператор і самодержець всеросійський і інше і інше, жалуючи підданих своїх – малоросійський народ, видав указ: при гетьмані пану Скоропадському в Глухові для управління судами і для іншого, що в прохальних пунктах гетьмана Хмельницького і в ухвалах на нього написано, замість однієї воєводської персони для кращої вірності і управління бути колегії, в якій бути бригадирові панові Вельямінову з шістьма чоловіками штаб-фіцерами, та при цій же колегії бути прокурорам з гвардії капітанам або капітанам-поручикам з щорічною зміною...

З указу Катерини II про ліквідацію гетьманства та утворення Малоросійської колегії (10 листопада 1764 р.)

Після всемилостивішого від нас звільнення графа Розумовського, за його проханням, з чину гетьманського наказуємо нашому Сенатові для належного управління в Малій Росії створити там Малоросійську колегію, в якій бути головним нашому генералу графу Румянцеву і з ним чотирьом великоросійським членам. Великоросійських членів наймилостивіше ми тепер призначаємо: генерал- і майор Брандта і полковника князя Платона Мещерського; на останні ж дві вакансії, вибравши негайно кандидатів, Сенат повинен представити нам, малоросійських – генерального обозного Кочубея, генерального писаря Туманського, генерального осавула Журавку та хорунжого Данила Апостола... Нижчих канцелярських службовців вибрати йому, графу Румянцеву, на свій розсуд.

Ми, бажаючи, щоб між визначеними в цю колегію чинами ніякої різниці не було і щоб кожний своє місце міг зайняти за чином старшинства, наймилостивіше наділяємо цих малоросійських чинів зрівнюванням у класах з великоросійськими нижченаведеними чинами, а саме: генерального обозного Кочубея – генерал-майорським, генерального писаря Туманського – чином статського радника, генерального осавула Журавку і хорунжого Апостола – полковницькими.

А в судах, створених в Малій Росії в минулому 1763 р., на підставі нашого іменного указу – підкоморських земських в кожному полку по два, а в Ніжинському – три, до складу яких визначаються підкоморії, судді, підсудки і писарі з щорічними виборами як тимчасові, то наказуємо і цим, поки вони будуть мати після виборів такі звання, вважатися за урядами, а саме: підкоморіям – першим після малоросійського полковника, земським суддям з першорядними бунчуковими товаришами, по старшинству, підсудками з бунчуковими другорядними, писарям земським проти осавулів полкових, по старшинству, а возним бути першим під сотником малоросійським.

За відсутністю тепер гетьмана, призначеному від нас головному малоросійському командирові мати такі права як генерал-губернатору і президенту Малоросійської колегії, де він в справах суду і розправи має голос голови за генеральним регіментом, а в решті справ, як-от: підтримування в народі доброго порядку, загальної безпеки і виконання законів — повинен він поступати як губернатор, тобто як особливий нам довірений в нашу відсутність.

Запорізькій Січі, яка була під управлінням гетьмана, бути тепер підвладною цьому малоросійському урядові.

З маніфесту Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі (3 серпня 1775 р.)

Ми захотіли через це оголосити всім вірнопідданам цілої нашої імперії, що Запорізька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорізьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь.

...Їх злочини, які примусили нас прийняти такі суворі заходи, є такими:

1. Забуваючи свої попередні важливі і згубні злочини і зраду вірності і підданства, вони почали років з десять тому назад та й зовсім недавно надто далеко заходити з своїм зухвальством, привласнивши і вимагаючи врешті для себе в кінці, ніби як надбання їх власності, не тільки всі ті землі, які ми придбали в останню війну від Оттоманської Порти, але й навіть ті, що були заселені в Новоросійській губернії, мотивуючи, ніби їм і ті і інші здавна належали. ...

2. Внаслідок такого привласнення собі земель Новоросійської губернії вони насмілились, не тільки робити перешкоди вказаному нами їх обмежуванню, загрожуючи надісланим для цього офіцерам явною смертю, але й заводити і будувати для них свавільно власні зимівники, більше того – виводити ще з тамтешніх жителів та поселених гусарського і пікінерського полків людей чоловічої і жіночої статі, яких забрано і виведено на Запорожжя всього 8000 душ, включаючи сюди і тих, які від утисків козаків у своїх власних житлах були змушені переходити до них і підкорялися їх сваволі. ...

5. Приймали до себе в козаки, незважаючи на часті наші урядові заборони, не тільки утікачів, які вступали до козаків, але й людей жонатих і сімейних, через різні спокуси підмовили до втечі з Малоросії тільки для того, щоб собі підкорити і довести у себе власне хліборобство, в чому й досягали багато успіхів, бо селян, які займаються хліборобством, нараховується тепер на місцях колишнього запорозького володіння до 50 000 душ.

6. Нарешті, ті ж запорожці почали свавільно привласнювати землі, що здавна належали нашому Донському війську, непохитному в належній нам вірності, яке з великою мужністю ставиться до нашої служби і порядком і доброю поведінкою здобуло собі назавжди відмінну нашу височайшу монаршу прихильність. Вони забороняють донським козакам користуватись згаданими землями, які вже тривалий час знаходяться у їх володінні. Всяка твереза людина може легко зрозуміти, які лукаві наміри запорозьких козаків, яка відчутна шкода від цього для держави. Заводячи власне хліборобство, вони розривали тим самим основу їх залежності від нашого престолу і, звичайно, задумали утворити з себе всередині батьківщини область, цілком незалежну, із своїм власним несамовитим управлінням, в надії, що нахил до розбещеного життя і до грабунків буде при внутрішньому достатку безперестанно обновлювати і збільшувати їх кількість.

...Так з належною увагою до всього вищесказаного ми вважаємо нині своїм обов'язком перед богом, перед нашою імперією і взагалі перед самим людством зруйнувати Запорозьку Січ і ім'я козаків, запозичене від неї. Внаслідок цього 4 червня нашим генерал-поручиком Текелієм з довіреними йому нашими військами зайнята Запорозька Січ у цілковитому порядку і повній тиші без всякого опору з боку козаків, через те, що вони побачили наближення війська, коли вже з усіх боків були оточені. Ми цьому начальнику наказали найспокійнішим чином виконати доручену йому справу, уникаючи, наскільки це можливо, кровопролиття.

З указу Катерини II про остаточне закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні (3 травня 1783 р.)

8. Для певного і правильного одержання казенних прибутків у намісництвах Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському, щоб запобігти всяким втечам і обтяженню поміщиків і інших сільських жителів, кожному з поселян залишитися на своєму місці і при своєму званні, де він записаний нинішньою останньою ревізією, за винятком тих, які відлучилися

до оголошення цього нашого указу. На випадок же втеч після оголошення цього указу діяти за загальними державними постановами.

9. Містам, що знаходяться у намісництвах Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському, надати рівні вигоди і переваги, якими на підставі дарчих грамот наших предків користуються міста Київ, Чернігів, Ніжин і інші, передбачаючи, між іншим, спільні постанови, які ми видаємо для міст нашої імперії, і, крім цього, сприяти перетворенню їх в квітучий стан...

12. Все це йде мова про такі міста, які не можуть підлягати ніяким сумнівам, з приводу яких не може бути суперечок і які складаються із мешканців казенного відомства і нікому не віддані у володіння. Щодо міст, про які йдуть суперечки, то тут треба спочатку розглянути і вирішити звичайним порядком, кому вони належать. Але через те, що майже в усіх малоросійських містах за дворянами і чиновниками з різних нагод приписані двори з селянами та землі, потрібно запропонувати тамтешньому нашому генерал-губернаторові намагання придбати їх на користь міста шляхом купівлі або обміну, щоб таким чином цілком очистити міста від усього їм не властивого...

15. ...Право на викуп майна найближчими родичами, про яке в малоросійських правах немає ніякої постанови, поширити і на губернії Київську, Чернігівську і Новгород-Сіверську, оскільки воно відноситься до загального державного законодавства.

...Ми визнали за необхідно вчинити однакове розпорядження і щодо тих повітів, із яких склалися колишня Слобідська Українська губернія і які тепер увійшли до складу Харківського і частково Курського і Воронежського намісництв.

З топографічного опису Малоросійської губернії (1798-1800 рр.)

Малоросійська губернія складена при відновленні своєму із намісництв: Новгород-Сіверського, частин: Чернігівської, Козелецької, Переяславської, Пирятинської, Золотоніської, Хорольської, Кременчуцької,

Полтавської, Зеньківської, Гадяцької, Лубенської, Роменської, Прилуцької, Ніжинської, Сосницької, Конотопської, Глухівської, Новгород-Сіверської, Стародубської і Мглинської.

Сія губернія містить в собі: міст статних двадцять: губернський Чернігів; повітові: Козелець, Переяслав, Пирятин, Золотоноша, Хорол, Кременчук, Полтава, Зеньків, Гадяч, Лубни, Ромни, Прилуки, Ніжин, Сосниця, Конотоп, Глухов, Новгород-Сіверський...

...Посадів п'ятнадцять: містечок сто дванадцять, слобода одна; сіл тисяча чотириста п'ятдесят одне; „деревень” тисяча п'ять сот сорок дев'ять; хуторів три тисячі сто п'ятдесят п'ять; монастирів статних сімнадцять; застатних шість, старообрядських сім. Церков: кам'яних сто вісімдесят дев'ять, дерев'яних тисяча вісім сот вісімдесят три. Каплиць дерев'яних вісімнадцять.

Будинків: кам'яних дев'яносто чотири, дерев'яних триста тридцять три тисячі чотириста двадцять чотири.

Рекомендована література

Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969.

Балашов В. І. Глухівська столиця Гетьманської і Лівобережної України. Посібник. – Глухів, 1996.

Бойко О. Запорожці за Дунаєм // Пам'ятки України. – 1991–92.

Борщак І. Мазепа, Орлик, Войнаровський. – Львів, 1991.

Гетьмани України: Історичні портрети: Зб. – К., 1991. – С. 33–213.

Голобуцький В. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1732–1775. – К., 1991.

Голобуцкий В. Гайдамацкое движение на Запорожье во время Колиивщины. – М., 1956.

Грабовецький В. В. Олекса Довбуш (1700–1745). – Львів, 1994.

Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996.

Залізняк Л. Від козацької вольності – до Малоросії // Пам'ятники України. – 1991. – № 2.

Когут З. Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К., 1996.

Корчмарик Б. Духовні впливи Києва на Московщину в добу гетьманської України. – Львів, 1993.

Кульчицький В. С., Настюк М. І., Тищик Б. Й. З історії української державності. – Львів: Світ, 1992. – С. 35–55.

Лола О. П. Гайдамацький рух на Україні 20–30-х рр. XVIII ст. – К., 1965.

Павленко С. Міф про Мазепу. – Чернігів, 1998.

Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть. Проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997.

Смолка А. О. Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII – на початку XVIII ст. – К., 1996.

Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. – Львів, 1992. – Т. 3. – С. 24–36, 96–115, 247–274.

Ясь О. В. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. // УІЖ. – 1996. – № 6.